

ДИСКУСІЙНА РУБРИКА**УДК 159.9.072.432**

МАР'ЯНОВСЬКА В.В.*

* відділ регіональної політики, Національний інститут стратегічних досліджень, Пирогова, 7а, Київ, Україна, e-mail: vlada.maryanovskaya@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7008-1115

БУЛІНГ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД

Мета: Стаття має за мету показати важливість проблеми булінгу в сучасних умовах, яка потребує вирішення шляхом вдосконалення методики корегування поведінки з урахуванням існуючого закордонного досвіду. **Методика:** Для вирішення проблеми булінгу було проаналізовано дослідження закордонних та вітчизняних науковців, запропоновано низку рекомендацій, що можуть бути використані у запобіжних заходах щодо протидії булінгу та допомозі постраждалим. **Результати:** У науковій статті досліджено булінг як негативне соціально-психолого-педагогічне явище, що може виникнути в будь-якому дитячому колективі та яке стосується і впливає на всіх його учасників, призводячи до порушення навчально-виховного процесу, викликає тривалі наслідки для особистості, інколи віддалені в часі, подолання якого в значній мірі можливе за наявності фахівців з певними теоретичними знаннями, спеціальними вміннями та навичками. **Наукова новизна:** були проведені дослідження найбільш передової практики збору інформації та проведення опитувань потерпілих від булінга для формування сучасних методологічних підходів надання психологічної допомоги учасникам булінга і протидії явищу булінга в навчальних закладах взагалі. **Практична значимість:** Результати досліджень можуть бути використані в роботі служб або відділів, що розробляють методологічні матеріали з психолого-педагогічної допомоги, Міністерства освіти та науки, Міністерства охорони здоров'я для удосконалення попереджувальних та допоміжних заходів проти булінгу в школах та коледжах.

Ключові слова: булінг, агресія, суспільство

Постановка проблеми

На сьогодні у світі залишається критичною проблема насильства і, зокрема, булінгу – цькування та проявів агресії до особистості з метою її принизити. Сотні мільйонів дітей та молодих людей у кожному куточку планети страждають від їх проявів з боку інших людей – сторонніх і навіть рідних. Постає питання: чи існувала ця проблема раніше або ж виникла як побічний ефект від глобалізації та інформатизації. Проблема збільшується з року в рік, і все частіше можна спостерігати невідомі наслідки ігнорування насильства у суспільстві [1].

Федеральний уряд США почав збирати дані про шкільні знущання у 2005 році, коли поширеність знущань становила близько 28 відсотків (Міністерство освіти США, 2015), на даний час середній показник поширеності 35% для участі у традиційних знущаннях та 15% для участі в кібербулінгу серед учнів 12-18 років [9]. В Україні за даними досліджень ЮНІСЕФ та українських вчених, майже

кожен третій учень в Україні так чи інакше зазнавав булінгу в школі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Ця проблема досліджується у працях відомих зарубіжних науковців: І. Бердишев, І. Кон, Х. Лейманн, Д. Лейн, К. Лоренц, Д. Ольвеус та ін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання)

Актуалізувати проблему булінгу та його особливостей в дитячому колективі, надати рекомендації задля подолання та запобігання цієї проблеми.

Вклад основного матеріалу

Булінг (від англ. bully – хуліган, задирака, грубіян, «to bully» — задиратися, знущатися) – тривалий процес свідомого жорстокого ставлення, агресивної поведінки, щоб заподіяти шкоду, викликати страх, тривогу

або ж створити негативне середовище для людини.

Образливі прізвиська, глузування, піддражнювання, підніжки, стусани з боку одного або групи учнів щодо однокласника чи однокласниці – це ознаки нездорових стосунків, які можуть призвести до цькування — регулярного, повторюваного день у день знущання. Регулярне та цілеспрямоване нанесення фізичної й душевної шкоди стало об'єктом уваги науковців і педагогів, починаючи з 70-х років минулого століття, й отримало спеціальну назву – булінг.

Ґрунтовніше проблему насильства, зокрема третирування одних учнів іншими, досліджують зарубіжні вчені у медичних та навчальних закладах таких як Національний центр запобігання булінгу у США тощо.

Часто об'єктом знущань (жертвою) булінгу стають ті, у кого є дещо відмінне від однолітків. Відмінність може бути будь-якою: особливості зовнішності; манера спілкування, поведінки; незвичайне захоплення; соціальний статус, національність, релігійна належність. Найчастіше жертвами булінгу стають діти, які мають:

- фізичні вади – носять окуляри, погано чують, мають порушення опорно- рухового апарату, фізично слабкі;

- особливості поведінки – замкнуті чи імпульсивні, невпевнені, тривожні;

- особливості зовнішності – руде волосся, веснянки, відстовбурчені вуха, незвичну форму голови, надмірну худорлявість чи повноту;

- недостатньо розвинені соціальні навички: часто не мають жодного близького друга, краще спілкуються з дорослими ніж з однолітками;

- страх перед школою: неуспішність у навчанні часто формує у дітей негативне ставлення до школи, страх відвідування певних предметів, що сприймається навколишніми як підвищена тривожність, невпевненість, провокуючи агресію;

- не соціалізовані діти (так звані «домашні» діти);

- діти із заїканням, дислалією (порушення мовлення), дисграфією (порушення письма), дислексією (порушення читання);

- знижений рівень інтелекту, труднощі у навчанні;

- високий інтелект, обдарованість, видатні досягнення;

- слабо розвинені гігієнічні навички тощо.

За даними U-Report, 49 % респондентів підтвердили, що вони піддавалися булінгу, а саме через: зовнішність, стать, орієнтацію, етнічну належність (рис. 1) [2].

Рис. 1. Жертви булінгу за ознаками (складено згідно звіту ЮНІСЕФ)

Американські дослідження (Rose et al., 2012) надають статистичні данні щодо

знуцань над учнями старших класів або студентами коледжу з обмеженими

можливостями: Рівень поширеності знущань відрізняється від конкретних типів інвалідності: 35,3% учнів із поведінковими та емоційними розладами, 33,9% - із аутизмом, 24,3% - з порушеннями інтелекту, 20,8% - із загальними порушеннями здоров'я та 19% - із специфічними труднощами в навчанні.

Учні та студенти із специфічними вадами навчання, розладом спектру аутизму, емоційними та поведінковими порушеннями, іншими порушеннями здоров'я та порушенням мови або слуху повідомляють про більш високі показники булінгу, ніж їх однолітки без обмежень стану здоров'я, і її рівень знущань залишається на постійному рівні протягом тривалого часу (Rose & Gage, 2017).

Між знущанням та поведінкою, пов'язаною із самогубством, існує сильний зв'язок (Reed, Nugent, & Cooper, 2015).

Учні та студенти, які знущаються над іншими, самі піддаються знущанням або є свідками знущань, частіше повідомляють про високий рівень поведінки, пов'язаної із самогубством, ніж ті, які непричетні до знущань (Центр контролю за хворобами, 2014), та входять у вищу групу ризику для несприятливих наслідків (Espelage & Holt, 2013).

Види булінгу дослідниками об'єднуються у групи словесного (вербального), фізичного, соціального (емоційного) й електронного (кібербулінг) знущання, які часто поєднуються для більш сильного впливу.

Найбільш розповсюджений вид знущань, біля 70 %, це словесні знущання: принизливі обзивання, глузування, жорстока критика, висміювання та ін. В такому випадку, кривдник часто залишається непоміченим і непокараним, однак образи безслідно не зникають для «об'єкта» приниження.

Фізичне насильство найбільш помітне, однак становить менше третини випадків булінгу (нанесення ударів, штовхання, підніжки, пошкодження або крадіжка особистих речей жертви та ін.).

Найскладніше виявити соціальне знущання — систематичне приниження почуття гідності потерпілого через ігнорування, ізоляцію, уникання, виключення [7].

На даний час набирає обертів кібербулінг. Це приниження за допомогою мобільних телефонів, інтернету. Діти реєструються в соціальних мережах, створюють сайти, де

можуть вільно спілкуватися, ображаючи інших, поширювати плітки, особисті фотографії або зроблені в роздягальнях чи вбиральнях. За даними опитувань, що проводились серед учнів середньої школи США 15,5% зазнають кібербулінгу, а 20,2% - булінгу на території школи (Центр контролю захворювань, 2017). Тобто, можна зазначити, що кібербулінг поширюється швидше і несе більше моральної та репутаційної шкоди учням. Відсоток людей, які зазнали кібербулінгу в якийсь момент свого життя, зріс майже удвічі (18% до 34%) за період 2007-2016 рр. (Patchin & Hinduja, 2016) [9].

90% підлітків повідомляють про те, що вони зазнали жорстоких погроз («Сім страхів і наука про те, як мобільні технології можуть впливати на підлітків у епоху цифрових технологій», Джордж та Оджерс, 2015).

Дослідники виявили, що учнів з обмеженими можливостями більше турбує безпека в школі та можливість отримати тілесні ушкодження або домагання інших однолітків порівняно з учнями без інвалідності (Saylor & Leach, 2009).

Залякування на основі упередженості сильніше асоціюється із порушенням здоров'я, ніж загальні знущання (Рассел, Сінклер, Потейт, & Кoenig, 2012).

Національне шкільне кліматичне опитування 2013 року показало, що 74,1% ЛГБТ-учнів піддавалися булінгу (наприклад, їх обзивали словесно або погрожували) через свою сексуальну орієнтацію та 55,2% - через гендерне вираження [9].

Жертви булінгу переживають важкі емоції – почуття приниження і сором, страх, розпач і злість. Булінг вкрай негативно впливає на соціалізацію жертви, спричиняючи (рис. 2):

- неадекватне сприймання себе – занижену самооцінку, комплекс неповноцінності, беззахисність;
- негативне сприймання однолітків – відсторонення від спілкування, самотність, часті прогули у школі;
- неадекватне сприймання реальності – підвищену тривожність, різноманітні фобії, неврози;
- девіантну поведінку – схильність до правопорушень, суїцидальні наміри, формування алкогольної, тютюнової чи наркотичної залежності.

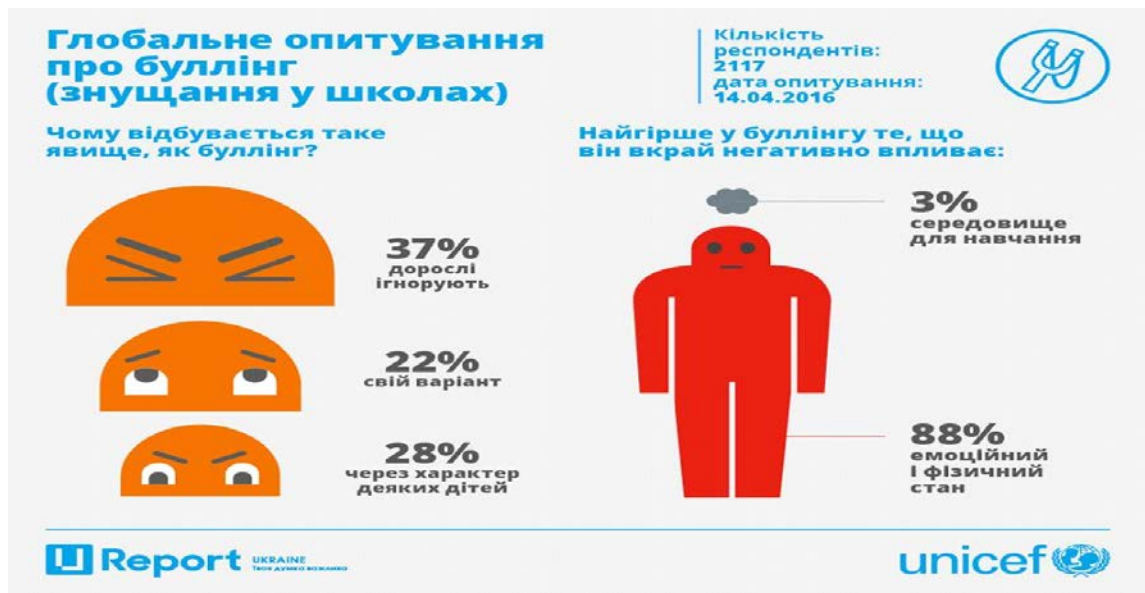

Рис. 2. Вплив буллінгу на соціалізацію жертви (складено згідно звіту ЮНІСЕФ)

Учні та студенти повідомили, що найбільш шкідливі речі, які можуть зробити вчителі, це: сказати студенту самостійно вирішити проблему; сказати їм, що буллінг припиниться, якщо вони змінять свою поведінку; проігнорують те, що відбувається, або запропонують учню припинити боротьбу (Девіс і Ніксон, 2010) [9].

Молодіжний проект дослідження голосу у США 2010 року виявив, що учні, які зазнали знущань, повідомили про наступні стратегії спостерігачів, які покращують справи: провели час зі мною (54%), поговорили зі мною (51%), допомогли мені піти (49%),

подзвонили мені (47%), давали мені поради (46%), допомагали мені розповідати (44%), відволікали мене (43%), слухали мене (41%), розповідали дорослим (35%), емоційно нападали на них (29%), попросили зловмисників зупинитися [9].

За даними досліджень ЮНІСЕФ та українських вчених 10 % респондентів – регулярно (раз на тиждень і частіше) потрапляють під принизливі напади однолітків; 55 % – частково піддаються знущанню з боку однокласників; 26 % – батьків вважають своїх дітей жертвами буллінгу (рис. 3) [2].

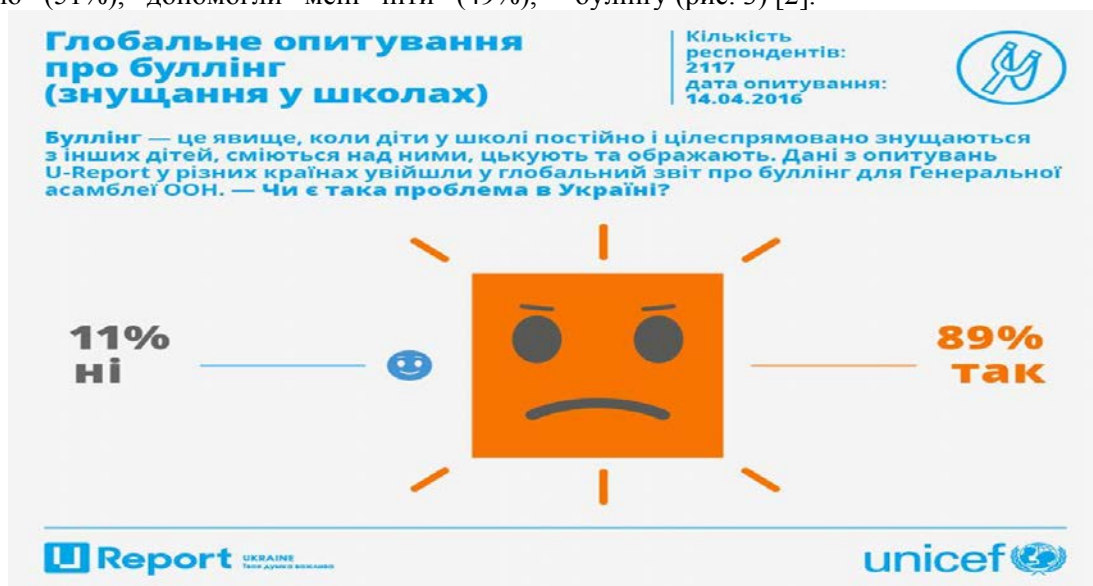

Рис. 3. Глобальне опитування про буллінг (складено згідно звіту ЮНІСЕФ)

Наслідки впливу булінгу на учня та студента викладені у звітах Центру контролю захворювань та Національного центру статистики освіти США, а саме: учні та студенти, які зазнають знущань, мають підвищений ризик поганої адаптації до школи, труднощів зі сном, тривоги та депресії; піддаються більшому ризику як для психічного здоров'я, так і проблем з поведінкою; знущання негативно впливають на те, як вони почувають себе (19%), на їхні стосунки з друзями та родиною та на шкільну роботу (14%) та фізичне здоров'я (9%); вдвічі частіше, ніж однолітки, зазнають негативних наслідків для здоров'я, таких як головний біль та болі в животі (Gini & Pozzoli, 2013). Молодь, яка звинувачує себе і приходять до висновку, що вони заслужили насильства, швидше стикається з негативними наслідками, такими, як депресія, тривала віктимізація та несправедливість (Perren, Ettakal, & Ladd, 2013; Shelley & Craig, 2010).

З метою протидії та запобігання розповсюдження булінгу та його наслідків в навчальних закладах України, **автором пропонується низка рекомендації** щодо успішного запобігання та протидії знущанням серед студентів та учнів:

- Рекомендується мати в школі вчитель або психолога з навичками допомоги жертвам булінгу та методів впливу на агресорів. Це пропонується на підґрунті суджень учнів старших класів та студентів коледжу, які повідомляли при опитуванні що найбільш корисні речі, які можуть зробити вчителі, це: послухати їх; поговорити з ними потім, щоб побачити, чи знущання припинилося, і надати поради.

- Пропонується проводити лекції-тренінги з протидії булінгу саме з учнями та студентами шкіл та коледжів. Такі заняття, розроблені, наприклад, у вигляді театралізованої вистави, або гри, можуть принести більше користі для як жертвам булінгу, так і агресорам. На таких заняттях доцільною є донести думку, що насильство, цькування, дискримінація за будь-якою ознакою, сексуальні домагання і нетерпимість у школі є неприйнятними, принизливими для обох сторін конфлікту і у цьому, на мою думку, можуть бути корисними вивчення прав людини, первинні юридичні знання. Ця пропозиція ґрунтується на результатах опитувань молоді, що зазнають знущань, які демонструють, що споріднені та

підтримуючі дії їхніх ровесників були найбільш корисними.

- Рекомендується проводити соціальні заходи в школі або коледжі з підвищення обізнаності щодо вад та хвороб, що призводять до обмежень в можливостях вести активне життя. Такі заходи необхідні з огляду на те, що учні та студенти з обмеженими можливостями відносяться до найбільш вразливої категорії.

- Пропонується для запобігання булінгу вчителями спільно з учнями розробити правила поведінки у класі, а потім і загальношкільні правила. Правила доцільно скласти в позитивному ключі - «як треба», а ні в якому разі як «не треба» поводитися. Для легкого засвоєння і прийняття правил поведінки в учбовому закладі простіш за все розробити у простому, зрозумілому, точному форматі, можливо у вигляді дотепних малюнків. Прикладом може бути веселі правила поведінки в метро – «Гусь в метро».

- Рекомендується розробити в школі або коледжі електронну систему повідомлення щодо випадків булінгу. Така система може бути розміщена, наприклад, на платформі будь якого зручного месенджера – Facebook, Viber, Telegram, WhatsApp; мати короткі графі для зручного заповнення з мінімумом введень в ручному режимі. Оперативне отримання інформації дасть можливість викладачам та психологу швидко та якісно зреагувати на акт агресії та надати підтримку потерпілому. Також доцільним є розробити та впровадити Центр запобігання булінгу по всій Україні зважаючи на катастрофічний ріст цього явища в країні. Пропонується при розповсюдженні інформації про електронну систему повідомлень щодо булінгу акцентувати увагу учнів та студентів, що вся інформація щодо того, хто сповіщає про насильницьку дію буде конфіденційною, а спілкування з обома сторонами конфлікту повинно бути тактовним та не принижуючим жодної з сторін.

Висновки

- Булінг - проблема, яка не має кордонів та рангів.

- Виникнення цього явища залежить від готовності найбільш сильних особистостей дозволити собі знущання над вибраними об'єктами, але існує і інша сторона цього явища - на скільки об'єкт булінга готовий піддатися знущанням і не готовий просити допомоги або протидіяти самостійно.

- Головну роль у вирішенні проблеми щодо знуцань в учбових закладах виконують учителі та психологи.

- Виникла потреба у створенні дослідницького центру щодо запобігання булінгу зі сферою впливу по всій Україні, враховуючи його ріст у межах не тільки України а й світу.

- На даний час, зважаючи на катастрофічний ріст цього явища в країні, стає виникла гостра потреба в постійному оновленні методичних рекомендацій для вчителів та психологів щодо запобігання булінгу у навчальних закладах.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Буллинг: детская жестокость [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.tagilib.ru/readers/"/ot_20_and_starshe/meropr/bulling.php](http://www.tagilib.ru/readers/)
2. Лушпай Л.І. Шкільний буллінг як різновид суспільної агресії [Електронний ресурс] / Л.І. Лушпай // Наук. зап. [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. Сер. :Філологічна. – 2013. – Вип. 33. – С. 85. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf
3. Лэйн Д.А. Школьная травля (буллинг) [Электронный ресурс] / Д. А. Лэйн // ZipSites.ru : бесплат. электрон. интернет-б-ка. – Режим доступа : <http://www.zipsites.ru>
4. Ожйова О.М. Шкільне насильство : сутність, види, профілактика: автореф. дис. канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 / О. М. Ожйова ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2012. – С. 10–20.
5. Система захисту дітей від жорстокого поводження : навч.-метод. посіб. / Л. Волинець, Т. Дорошок, М. Євсюкова та ін. ; [ред. : К. Левченко, І. Трубавіна] ; Держ. соц. служба для сім'ї, дітей та молоді. Міжнар. жіночий правозахисн. центр «Ла Страда Україна». – К. : Держсоцслужба, 2005. – 395 с.
6. Социальные детерминанты здоровья и благополучия подростков. Исследование «Поведение детейшкольного возраста в отношении здоровья» : международный отчет по результатам обследования 2009–2010 гг. / под ред. С. Currie и др. – Копенгаген : Европ. регион. бюро ВОЗ, 2012 г. (Сер. Политика охраны здоровья детей и подростков. – Вып. № 6).
7. Стельмах С.С. Обдаровані діти як об'єкт булінгу/С.С. Стельмах// Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія і практика : зб. наук. пр. – Вип. 8. – К.: Ін-т обдарованої дитини, 2012. – С. 196–202.
8. Українська психологічна термінологія : словник-довідник / за ред. М.-Л. А. Чепи. – К. : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2010.
9. <https://www.pacer.org/bullying/resources/stats.asp> - Національний центр запобігання булінгу США
10. <https://www.unicef.org/ukraine/en?fbclid=IwAR3l8tk8aVmXyQvWtapwKZg80JgVOJDoUXfx2fcqG854shrqKQhL8d5gC-o> – ЮНІСЕФ.
11. Сайт благодійного фонду «Діти з гемофілією» під керівництвом Ніни Астафорової-Яценко <https://bigggidea.com/project/myidhope/>

МАР'ЯНОВСКАЯ В.В.*

* отдел региональной политики, Национальный институт стратегических исследований, Пирогова, 7а, Киев, Украина, e-mail: vlada.maryanovskaya@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7008-1115

БУЛЛИНГ: ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Цель: Статья имеет целью показать важность проблемы буллинга в современных условиях, которая требует решения путем совершенствования методики корректировки поведения с учетом существующего зарубежного опыта. **Методика:** Для решения проблемы буллинга были проанализированы исследования зарубежных и отечественных ученых, предложен ряд рекомендаций, которые могут быть использованы в мерах предосторожности по противодействию буллинга и помощи пострадавшим. **Результаты:** В научной статье исследовано буллинг как негативное социально-психолого-педагогическое явление, которое может возникнуть в любом детском коллективе и которое касается и влияет на всех участников, приводя к нарушению учебно-воспитательного процесса, вызывает длительные последствия для личности, иногда отдаленные во времени, преодоление которого в значительной степени возможно при наличии специалистов с определенными теоретическими знаниями, специальными умениями и навыками. **Научная новизна:** были проведены исследования наиболее передовой практики сбора информации и проведения опросов пострадавших от буллинга для формирования современных методологических подходов оказания психологической помощи участникам буллинга и противодействия явлению буллинга в учебных заведениях вообще. **Практическая значимость:** Результаты исследований могут быть использованы в работе служб

или отделов, разрабатывающих методологические материалы по психолого-педагогической помощи, Министерства образования и науки, Министерства здравоохранения для совершенствования предупредительных и вспомогательных мер против буллинга в школах и колледжах.

Ключевые слова: буллинг, агрессия, общество.

MARIANOVSKA V.

Department of Regional Policy, National Institute for Strategic Research, 7a Pirogov, Kyiv, Ukraine, e-mail: vlada.maryanovskaya@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7008-1115

BULLING: DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE

Purpose: The article aims to show the importance of the problem of bullying in modern conditions, which requires a solution by improving the methods of adjusting behavior taking into account existing foreign experience. **Methodology:** To solve the problem of bullying, the studies of foreign and domestic scientists were analyzed, a number of recommendations were proposed that can be used in precautionary measures to counter bullying and help victims. **Results:** In a scientific article, bullying was studied as a negative socio-psychological-pedagogical phenomenon that can occur in any children's team and which affects and affects all participants, leading to a violation of the educational process, causes long-term consequences for the individual, sometimes remote in time, overcoming of which is largely possible with specialists with certain theoretical knowledge, special skills. **Scientific novelty:** studies were conducted on the best practices of collecting information and conducting surveys of victims of bullying to form modern methodological approaches to provide psychological assistance to participants in bullying and to counter the phenomenon of bullying in educational institutions in general. **Practical relevance:** Research results can be used in the work of services or departments that develop methodological materials for psychological and pedagogical assistance, the Ministry of Education and Science, the Ministry of Health to improve preventive and supportive measures against bullying in schools and colleges.

Key words: bullying, aggression, society.

REFERENCES

1. Bulling: children's cruelty [Electronic resource]. – Rezhym dostupa : http://www.tagilib.ru/readers/ot_20_and_starshe/meropr/bulling.php [rus].
2. Lushpai L.I. School bullying as a variety of social aggression [Electronic resource] / L.I. Lushpai //Nauk. zap. [Nats. un-tu «Ostrozka akademiia»]. Ser. :Filolohichna. – 2013. – Vyp. 33. – S. 85. – Rezhym dostupu: <http://nbuv.gov.ua/j-pdfHYPERLINK> "http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf"/Nznuoaf_2013_33_28.pdf [ukr]
3. Lein D.A. Harrassment at school (bullying) [Electronic resource]. – Rezhym dostupa : http://www.tagilib.ru/readers/ot_20_and_starshe/meropr/bu / D. A. Lein // ZipSites.ru : free internet library. – Rezhym dostupa : <http://www.zipsites.ru> [rus].
4. Ozhyiova O.M. School bullying : the essence, variety, prophylactics: avtoref. dys. kand. sotsiol. nauk :spets. 22.00.04 / O. M. Ozhyiova ; Khark. nats. un-t vnutr. sprav. – Kh., 2012. – S. 10–20 [ukr].
5. The system of protecting the children from cruel treatment : navch.-metod. posib. / L. Volynets, T. Doroshok, M. Yevsiukova ta in. ; [red. : K. Levchenko, I. Trubavina] ; Derzh. sots. sluzhba dlia simi, ditei ta molodi. Mizhnar. zhinochyi pravozakhysn. tsentr «La Strada Ukraina». – K. : Derzhotsossluzhba, 2005. – 395 s [ukr].
6. Sotsyalni determynanty zdorovia y blahopoluchyia podrostkov. Yssledovanye «Povedenye detei shkolnoho vozrasta v otnoshenyy zdorovia» : mezhdunarodnyi otchet po rezul'tatam obsledovanyia 2009–2010 hh. / pod red. C. Currie y dr. – Kopenhahen : Evrop. rehyon. biuro VOZ, 2012 h. (Ser. Polytyka okhrany zdorovia detei y podrostkov. – Vyp. № 6) [rus].
7. Stelmakh S.S. Obdarovani dity yak objekt bulinhu / S. S. Stelmakh // Navchannia i vykhovannia obdarovanoi dytyny: teoriia i praktyka : zb. nauk. pr. – Vyp. 8. – K. : In-t obdarovanoi dytyny, 2012. – S. 196–202 [ukr].
8. Ukrainska psykholohichna terminolohiia : slovnyk-dovidnyk / za red. M.-L. A. Chepy. – K. : DP «Inform.-analit. ahentstvo», 2010 [ukr].
9. <https://www.pacer.org/bullying/resources/stats.asp> - The National Center for Bullying Prevention in the United States.
10. <https://www.unicef.org/ukraine/en?fbclid=IwAR3l8tk8aVmXyQvWtapwKZg80JgVOJDoUXfx2fcqG854shrqKQhL8d5gC-o> - UNICEF -

11. Site of Children with Hemophilia Charitable Foundation under the direction of Nina Astaforova-Yatsenko
<https://bigggidea.com/project/myidhope/>

Надійшла 03.11.2019 р.

Стаття рекомендована до друку: - д.е.н., професор, Харківський національний автомобільно-дорожній університет В.Г. Шинкаренко, головний консультант відділу регіональної політики Національного інституту стратегічних досліджень, д.е.н., професор Двігун А.О.